

DJELO *SÜBÜLÜ'L-HUDĀ* (STAZE UPUTE) KAO PRILOG HISTORIJI ZNANJA I NAUČAVANJA VJERE¹

Nihad Dostović

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
nihad.dostovic@gmail.com

Apstrakt: Ovaj rad analizira djelo *Sübülü'l-hudā*² autora Müniri-i Belğrâdîja (u. cca 1620-1628), s fokusom na dva sačuvana prepisa: R-826/1 iz Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu i K-0897 iz Muallim Cevdet kolekcije u Atatürk biblioteci u Istanbulu. Kroz detaljnu komparativnu analizu strukture, sadržaja i grafičkih elemenata rukopisa, rad ukazuje na pedagošku namjeru autora da vjerske propise približi običnim vjernicima. Belğrâdî koristi narodni turski jezik, jednostavan stil i didaktički pristup kako bi objasnio temeljne dogmatske i pravne aspekte islamskog vjerovanja, uključujući pitanja poput stvorenosti *Kur'ana*, antropomorfizma i propisa o čistoći i namazu. Poseban naglasak stavljen je na autorovu svijest o društvenom kontekstu i potrebi za obrazovanjem vjernika u vremenu kada su heterodoksni pokreti i slaba pismenost predstavljali izazov u očuvanju pravovjernog islamskog vjerovanja. Belğrâdî se poziva na oko 65 autoritativnih djela iz islamske pravne tradicije, ali kao osnovni izvor ističe *Kur'an* i hadis. Djelo se pokazuje ne samo kao teološko-pravni traktat, već i kao kulturno-historijski dokument koji svjedoči o vjerskom životu muslimana u osmanskome kontekstu 16. i 17. stoljeća. Cilj rada je da se kroz analizu ovog traktata bolje razumije šira historijska zbilja tog

¹ Izražavam posebnu zahvalnost kolegi Ameru Masli i kolegici Muberi Bavčić sa Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu koji su mi pružili svesrdnu podršku tokom pisanja ovog rada na čemu sam im neizmjereno zahvalan.

² Budući da je ovo izvor na osmanskome jeziku, odlučili smo se za sistem transliteracije *İslâm Ansiklopedisi* za osmanski koji se koristi kod naučnih publikacija. Više o transliteraciji: İsmail Durmuş, “Transkripsiyon”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (dalje: TDVİA), vol. 41, 306–308.

vremena, u kojoj je vjera bila temelj svakodnevnog života. *Sübülü'l-hudā* stoga se posmatra kao ogledalo jednog društva, njegovih potreba, izazova i vrijednosti, te kao svjedočanstvo o ulozi učenjaka u oblikovanju vjerske svijesti i prakse.

Ključne riječi: *Sübülü'l-hudā*, rukopisna djela, islamska dogmatika, vjerski propisi, 16. i 17. vijek

Abstract: This paper analyses the treatise *Sübülü'l-hudā* by Belğrādī, with a focus on two preserved copies: R-826/1 from the Gazi Husrev-beg Library in Sarajevo and K-0897 from the Muallim Cevdet Collection at the Atatürk Library in Istanbul. Through a detailed comparative analysis of the manuscripts' structure, content, and graphic elements, the study highlights the author's pedagogical intent to make religious prescriptions accessible to ordinary believers. Belğrādī employs vernacular Turkish, a simple style, and a didactic approach to explain core dogmatic and legal aspects of Islamic belief, including issues such as the createdness of the Qur'an, anthropomorphism, and regulations concerning ritual purity and prayer. Special emphasis is placed on the author's awareness of the social context and the need to educate believers at a time when heterodox movements and low literacy posed challenges to the preservation of orthodox faith. The author references more than 65 authoritative works from the Islamic legal tradition, while identifying the Qur'an and Hadith as his primary sources. The treatise emerges not only as a theological manual, but also as a cultural-historical document reflecting the religious life of Muslims in the Ottoman context of the 16th and 17th centuries. The aim of this study is to deepen the understanding of the broader historical reality of the period, in which religion formed the foundation of everyday life. *Sübülü'l-hudā* is thus viewed as a mirror of its society—its needs, challenges, and values—and as testimony to the role of scholars in shaping religious consciousness and practice.

Keywords: *Sübülü'l-hudā*, manuscript works, Islamic dogmatics, religious codes, 16th and 17th centuries.

Uvod

Cilj ovog rada je predstaviti djelo *Sübülü'l-hudā (Staze upute)* i time dati doprinos povijesti popularizacije opšteg znanja i širenja znanja o vjeri i (islamskim) vjerskim obredima među običnim narodom, odnosno širokim narodnim masama, u Osmanskom Carstvu. Ovo je djelo krajem 16. ili početkom 17. vijeka napisao znameniti učenjak, šejh, muftija i muderis beogradski, Ibrahim sin Iskenderov, koji je više bio poznat pod književnim pseudonimom Münirî-i Belgrâdî (u. cca 1620–1628). Djelo je napisano na narodnom turskom jeziku gdje je upotreba arapskih i perzijskih fraza i složenica minimalna, tako da je tekst bio razumljiv i onima koji nisu bili obrazovani, odnosno nisu poznavali visoko intelektualni stil osmanskog turskog jezika. Treba istaći da je tekst djela *Sübülü'l-hudā (Staze upute)* i danas razumljiv govornicima savremenog turskog jezika te ga savremeni istraživači svrstavaju u žanr *ilmihala*, odnosno često u katalogizma navode da je to “islamski katehizis”.³ Detaljnim iščitavanjem vidimo da autor za ovo djelo kaže da je to *risāle* (knjiga, poslanica, traktat), koja je namijenjena onima “koji nisu u stanju da tumače knjige na arapskom jeziku” (...‘*arebî kitāblar istihrâcına kâdir degillerdür*)⁴. Ovdje treba imati na umu da se pojam *ilmihal* javlja u poznije doba osmanske države. Neki istraživači smatraju da se *ilmihal* u literaturi na osmanskome jeziku kao poseban žanr ustaljuje tek od 17. vijeka.⁵

Djelo *Sübülü'l-hudā (Staze upute)* više je puta prepisivano, tako da danas postoje na desetine njegovih prepisa. Moglo bi se reći da je svaki novi

³ *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak drugi, obradio Kasim Dobrača, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, drugo izdanje, London: Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe; Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u BiH – Gazi Husrev-begova biblioteka, 2002, redni br. 1555, 654–655.

⁴ Gazi Husrev-begova biblioteka (Dalje u tekstu GHB), R-826/1, folija 2b.

⁵ Hatice Kelpetin Arpağuş, “Bir Telif Türü Olarak İlmihal, Tarihî Geçmişi ve Fonksyonu”, u: *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınevi, 2002, vol. XXII, br. 1, 25–56; Derin Terzioğlu, “Where ‘İlm-i Hâl Meets Catechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in the Ottoman Empire in the Age of Confessionalization”, u: *Past and Present*, Oxford: Oxford University Press and *The Past and Present Society*, 2013, 220, 79–114.

prepis djela njegovo novo izdanje, iz čega proizlazi da je ovo djelo imalo na desetine izdanja. Danas se rukopisi ovog djela čuvaju u raznim depozitorijima rukopisa širom svijeta.⁶ Za svrhu ove studije opredijelili smo se da osnova analize i predstavljanja budu dva prepisa: rukopis R-826/1 pohranjen u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu i rukopis K-0897 pohranjen u Muallim Cevdet kolekciji u Biblioteci Atatürk u Istanbulu (*Atatürk Kitaphğı Muallim Cevdet Koleksiyonu*). Razlozi zbog kojih smo izabrali ova dva rukopisa bit će detaljnije obrazloženi u radu, ali ovdje treba istaći taj da između ova dva primjerka postoje minorne razlike po pitanju jezičkog stila i pisarskog manira, iako je između njihovog nastanka preko 100 godina vremenske razlike, dok se sadržaj i raspored teksta gotovo u potpunosti podudaraju.

Kao što je već spomenuto, smatramo da je ovo djelo bilo posebno značajno za širenje znanja o vjeri među širim narodnim masama. Pored toga, njegova važnost ogleda se u tome da je korišteno kao sredstvo utvrđivanja i osnaživanja pravovjernog (sunijskog) poučavanja islamu širom Osmanskog Carstva. Kao najbolji dokaz navedenim tvrdnjama su prepisi ovog djela iz različitih era koji su prepisivani širom Osmanskog Carstva. Dva rukopisa koje smo uzeli za osnovu ove studije nastali su u razmaku od 100 godina; primjerak iz Gazi Husrev-begove biblioteke je iz sredine 17. vijeka, a primjerak iz Muallim Cevdet Kolekcije je iz sredine 18. vijeka. Ilustracije radi, treba spomenuti i to da je jedan primjerak koji se čuva u Zagrebu iz sredine 19. vijeka, tačnije prepis je završen 1843. godine.⁷ Dakle, u Osmanskom Carstvu postojala je stalna potreba za jednostavnim djelom, na narodnom jeziku, koje pojašnjava osnove islamskog vjerovanja i propise osnovnih islamskih vjerskih obreda. Iako je ovaj traktat bio popularan kao rukopisno djelo širom Osmanskog Carstva kroz dug period, još uvijek

⁶ Za nepotpunu bibliografiju ovog djela vidi: Taxhidin Bitiçi, *Münîri-i Belgrâdî ve Silsiletü'l-mukarrebîn Adlı Eseri*, T.C. (magistarski rad – neobjavljen), Istanbul: Marmara Üniversitesi, 2001, 21–23; Nihad Dostović, “Beogradski muftija Munîrî Belgrâdî i hamzevije”, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2020, br. 27(41), 157–175, posebno na stranicama 172 n. 80–83.

⁷ Orijentalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (Dalje: HAZU), R-267.

nismo našli niti jedan podatak o tome da li je ikada štampan, ili pripreman za štampu.

Biografija autora

Münirî-i Belğrâdî je pseudonim pod kojim je Ibrahim sin Iskenderov ostao upamćen u historiji. Čini se da je njegova biografija, a i zaostavština, puna nepoznanica koje i danas zbunjuju mnoge istraživače. Nev'izâde 'Aṭā'î (u. 1635.), autor jednog od najpoznatijih biografskih leksikona osmanske uleme, među prvima donosi kratku biografiju ovog autora. On navodi da mu je ime bilo Nurullah Ibrahim sin Iskenderov, pa je po njemu dio pseudonima Münirî izveden od Nurullah.⁸ Ime Nurullah nismo do sada mogli naći ni u jednom izvoru. 'Aṭā'î navodi da je Ibrahim nakon nastanjivanja u Beogradu dobio i drugi dio pseudonima, Belğrâdî.⁹ U Beogradu je bio predavač – muderis u jednoj od najbolje plaćenih medresa na Balkanu, medresi Jahjapašića. Iako 'Aṭā'î navodi da je Belğrâdî porijeklom iz Bosne, to nije moguće potvrditi na temelju njegovih djela. Vrlo je vjerovatno da je bio blizak utjecajnim birokratama širom Osmanske Carevine koji su bili porijeklom s prostora tadašnjeg Bosanskog ejaleta i koji su na neki način predstavljali interesnu grupu (*ṭā'ife*), te je tako i njegovo ime dovedeno u vezu s Bosnom. U nekim djelima koja je napisao očita je njegova povezanost sa Sremom i Sremskom Mitrovicom (osm. *Dimitrofça*),¹⁰ u kojoj je proveo dio svoje mladosti¹¹. U tom je gradu živio, djelovao, i ukopan izvjesni halvetijski šejh Muslihuddin, koji je bio i njegov šejh.¹²

Nije poznato u kojim je mjestima i medresama Belğrâdî učio. Iz njegovih

⁸ Nev'izâde 'Aṭaullâh, 'Aṭā'î, *Hadā'ikü'l-ḥakā'ik fî tekmileti'-ṣaḳā'ik: Zeyl-i ṣaḳā'iku'l-'Aṭā'î*, İstanbul: Maṭba'a-i 'âmiri, 1268 [1852], (Dalje: 'Aṭā'î, *Zeyl-i ṣaḳā'ik*), 607.

⁹ Isto.

¹⁰ Münirî-yi Belğrâdî, *Silsiletü'l-muḳarrebîn ve menâkibü'l-muttekin*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, Ms. br. 2819/3, (Dalje: Belğrâdî, *Silsile*), f. 78a-82a, f. 117a-117b; Bitiçi, *Münirî-i Belğrâdî*, 18, 154–159.

¹¹ Münirî-yi Belğrâdî, *Resâ'il*, Konya Bölge Y sazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi, Ms. br. 00198, f. 220-2.

¹² Belğrâdî, *Silsile*, f. 83a-83b; Bitiçi, *Münirî-i Belğrâdî*, 160–161.

djela saznajemo da je osnovno obrazovanje stekao kod izvjesnog Ali-efendije iz Sremske Mitrovice i da je još učio kod Vildan-efendije¹³ što potvrđuje i ‘Aṭā’i.¹⁴ Ali, sudeći po činjenici da je Belgradi bio predavač – muderis u jednoj od najbolje plaćenih medresa u regiji, medresi Jahjapašića,¹⁵ sasvim je izvjesno da je obrazovanje stekao u nekom od većih intelektualnih centara osmanske države, kao što su bili Istanbul, Damask i Kairo. Belgradi je bio muftija, učenjak, predavač / profesor, tumač (*mufesir*)¹⁶ Kur’ana, i jedan od najviše čitanih autora u Osmanskom Carstvu. Zbog svega navedenog čini se nemogućim da je u karijeri napredovao od mujezina u džamiji jednog osmanskog provincijskog grada do svih naprijed navedenih titula u drugom gradu, kako to neki pretpostavljaju.¹⁷ Podsjetimo da je osmansko društvo u osnovi bilo podijeljeno na četiri staleža: *ilmiye*,¹⁸ *kalemiye*,¹⁹ *seyfiye*²⁰ i *reaya*,²¹ odnosno na akademski, birokratski, vojni i proizvodni građanski stalež. Da bi neko uspio i napredovao u akademskom staležu – *ilmiyye*, morao je uspješno do kraja proći obrazovni put u medresi. Medrese su bile rangirane po dnevnim plaćama. Karijeru su svi počinjali kao pomoćnici / asistenti (*dānišmend*), na najnižim nivoima.²² Kada bi neko stekao titulu

¹³ Iz nama dostupne literature vidimo da je bio kaziasker (vrhovni vojni sudija) Rumelije sa sjedištem u Sofiji i otac poznatog Vildanzāde-efendije, kadije koji je imao bitnu ulogu u suzbijanju dželalijjskih pobuna u Anadoliji, vidjeti: Mehmet İpşirli, *Osmanlı ilmiyesi*, İstanbul: Kronik Kitap, 2021, 211.

¹⁴ ‘Aṭā’i, *Zeyl-i şakā’ik*, 607; Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo: Svjetlost, 1973, 195

¹⁵ O toj medresi: Hazim Šabanović, “Urbani razvitak Beograda od 1521. do 1688”, u: *Godišnjak Grada Beograda*, Beograd: Muzej grada Beograda, 1970, br. 17, 5–40, posebno na 29–30.

¹⁶ Nešto o ovom pojmu: Abdulhamit Birişik, “Müfessir”, *TDVİA*, vol. 31, 496–499.

¹⁷ Natalie Kleje, “Muniri Belgradi, život i delo jednog od najuticajnijih beogradskih intelektualaca s početka 17. veka”, u: *Godišnjak Grada Beograda*, Beograd: Muzej grada Beograda, 2007, br. 54, 109–124.

¹⁸ Mehmet İpşirli, “İlmiye”, *TDVİA*, vol. 22, 141–145.

¹⁹ Mehmet İpşirli, “Kalemiye”, *TDVİA*, vol. 24, 248–249.

²⁰ Mehmet İpşirli, “Ehl-i örf”, *TDVİA*, vol. 10, 519–320.

²¹ Mehmet Öz, “Reâyâ”, *TDVİA*, vol. 34, 490–493.

²² Cāhid, Baltacı, “Medrese ve Elemanlari”, u: *Diyanet Dergisi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1977, vol. XVI, br. 3, 133–141.

muderisa prešao bi u najniže plaćenu medresu, onu u kojoj je dnevna plaća bila 20 akči. Napredovanje u karijeri moglo je ići samo stepen po stepen. Nije bilo moguće preskočiti red, tj. s pozicije muderisa s dnevnom plaćom od 20 akči preći na poziciju muderisa s dnevnom plaćom od 40 ili 50 akči. Nakon pozicije s dnevnom plaćom od 20 akči slijedila je pozicija od 30, i sve do 50, nakon čega je neki muderis mogao da čeka na postavljenje u carskim medresama u Istanbulu. Ponekad se red na postavljenje čekao i po godinu-dvije, čitav sistem bio je izrazito birokratizovan i centralizovan, pogotovo tokom 16. vijeka, o svemu se odlučivalo u Istanbulu. Neki su čekali na postavljenje u željenoj medresi i po nekoliko godina.²³ Budući da je opisani sistem bio stabilan u 16. vijeku, nejasno je kako bi Belgradi uspio da preskoči sve stepene, i da k tome još dobije i mjesto muderisa u medresi koja je na osmanskome Balkanu tog doba imala jednu od najvećih dnevnih plaća za svoje predavače. Takav slučaj kršenja propisa, nepotizma, korupcije, zapošljavanja u najbolje plaćenoj medresi u regiji bez zadovoljenih preduslova sigurno bi negdje bio zabilježen. Upravo suprotno, pojedini pisci, koji su, čini se, lično poznavali Belgradija, pišu o njemu vrlo pozitivno, kao o učenom muftiji, bogobojaznom šejhu, muderisu.²⁴ Pored toga, neku Belgradijevu zloupotrebu u akademskom napredovanju zabilježili bi oni koji su pratili njegovu vrlo aktivnu prepisku sa Mahmudom Hüdâyîem i Husejinom Lâmekanîjem i o njoj pisali. Naime, Belgradi se nije slagao sa izvođenjem plesa (*rağs ve semâ*)²⁵ kao dijela sufijskih

²³ Selektivna literatura o obrazovanju u osmanskim medresama: Câhid Baltacı, *XV-XVI. asırlar Osmanlı medreseleri: teşkilât, tarih*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976; C. Baltacı, "Medrese ve Elemanları", 133–141; Richard Cooper Repp, *The Müfti of Istanbul: a study in the development of the Ottoman learned hierarchy*, London: Ithaca Press, 1986; Abdurrahman Atçıl, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2017.

²⁴ 'Abdülkâdir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadri) Efendi tarihi: (Metin ve Tahlil)* (dalje u tekstu *Topçular Kâtibi*), vol. I, haz. doç. dr. Ziya Yılmaz, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, 210, 302, 416.

²⁵ Za rasprave o izvođenju plesa kao dijela sufijskih obreda u to vrijeme, vidi: Derin Terzioğlu, *Sufi and Dissident in the Ottoman Empire: Niyâzî-i Mişrî (1618–1694)*, (doktorska disertacija – neobjavljena), Boston: Harvard University, 1999; İsta, "Sunna-minded sufi preachers in service of the Ottoman state: the naşîhatnâme of Hasan addressed to Murad IV", u: *Archivum Ottomanicum*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010, vol. 27, 241–312. Iako sa nekim nedostacima bibliografija

obreda,²⁶ te je putem prepiske vodio žustru raspravu s tom dvojicom, koji su spadali u najuglednije predstavnike sufizma u osmanskoj državi tog vremena. Neko od učenjaka, sudionika ove prepiske, prepisivača rukopisa i sl. zasigurno bi negdje zabilježio da je Belgrādi prekršio propise, te da je recimo od mujezina odjednom napredovao do predavača u medresi Jahjapašića. Pored činjenice da Belgrādi nije mogao zaobići sistem napredovanja do titule muderisa, ono što potvrđuje da je bio obrazovan u nekom većem centru, u nekoj znamenitoj ustanovi, jeste njegov autorski opus. Prema svim raspoloživim izvorima, napisao je 17 djela različitog žanra na osmanskome turskom, arapskom i perzijskom jeziku.²⁷ U svim djelima koja je napisao izvori su raznovrsni i mnogo je citata iz raznih djela na tim trima jezicima.²⁸ Samo u *Sübülü'l-hudā* (*Staze upute*) poziva se na 65 izvora. Recimo i to da svih njegovih 17 djela pripada različitim žanrovima i da se većina djela koja je napisao na osmanskome turskom odlikuje visoko intelektualnim stilom, iz čega se vidi da je autor bio široko obrazovan i načitan.

Približni datum Belgrādijeve smrti nije poznat. Iako 'Aṭā'ī navodi da je preminuo u posljednjim danima vladavine sultana Ahmeta (u. 1617.),²⁹ Taxhidin Bitiçi smatra da je preminuo u periodu 1620–1628. godine.³⁰ Na-

na ovu temu je navedena u: Ali Efdal Özkul, Slobodan Ilić, "Ibn Arabi, Malami-Bayrami Dervish Order and the 17th Century Ottoman Balkans", u: *Journal of History Culture and Art Research*, Karabük: Karabük Üniversitesi, 2017, vol. 6, no. 6, 328–335.

²⁶ Napisao je nekoliko kratkih traktata na ovu temu: Münîrî-i Belgrâdî, *Risâle fî reddi's-semâ'*, Konya, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, R-198, f. 148a-162b, f. 173b-188a; Isti, *Risâle kavlu'r-rizâ fî't-tenbîh 'ale'l-fuṣūṣ ve's-semâ'*, Konya, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, R-198, f. 199b-214a; Isti, *Mektûb*, İstanbul Süleymaniye Şehid Ali Paşa, R-2819/4, f. 148a-160b. Up. Anonimus, *The Treatise on the Rakṣ and Semâ*, Vienna: Österreichische Nationalbibliothek, Mixt. 956, f. 108a–113a.

²⁷ Za nepotpunu bibliografiju njegovog autorskog opusa vidi: Bitiçi, *Münîrî-i Belgrâdî*, 20–24; N. Dostović, "Beogradski muftija Munîrî Belgrâdî i hamzevije", 168 n.57, n.58, 171 n.73, 172 n.80–83.

²⁸ Podatke o tome šta su sve studenti u medresama tog vremena učili vidjeti kod: Shahab Ahmed and Nenad Filipović, "The Sultan's Syllabus: A Curriculum for the Ottoman Imperial medreses Prescribed in a fermân of Qânûnî I Süleymân, Dated 973 (1565)", u: *Studia Islamica*, Paris: Maisonneuve & Larose, 2004, vol. 98–99, 182–218.

²⁹ 'Aṭā'ī, *Zeyl-i şakā'ik*, 607;

³⁰ Bitiçi, *Münîrî-i Belgrâdî*, 25–26.

lazimo da je ova tvrdnja tačna jer mnogi citati i reference na neke događaje i ličnosti u Belgradijevom djelu *Niṣābū'l-intisāb ve ādābū'l-iktisāb* upućuju na to da je bio živ nakon 1620. g., odnosno da je ovo djelo završeno, ili dopunjeno od strane autora nakon te godine.³¹ Slično mišljenje imamo i o djelu *Sübülü'l-hudā*, što ćemo obrazložiti kasnije.

Društveno-historijski kontekst nastanka djela *Sübülü'l-hudā*

Sredina 16. vijeka period je kada Osmansko Carstvo doživljava zenit svoje moći u političkom, društvenom, ekonomskom i teritorijalnom smislu. To je vrijeme odrastanja i sazrijevanja autora Müniri-i Belgradija. Budući da je akademska literatura o ovome periodu jako obimna, u kratkim ćemo se crtama osvrnuti na milje i društveno-historijski kontekst nastajanja djela *Sübülü'l-hudā*.

Kraj 16. i početak 17. vijeka period je kada Osmansko Carstvo još uvijek bilježi određene uspjehe. No, već sredinom 16. vijeka, tj. nakon smrti sultana Sulejmana Zakonodavca primjetan je zastoj koji se naročito osjeća nakon osmanskog poraza kod Lepanta 1571. godine.³² Ipak, i dalje je to period napretka u nekim segmentima društva kao i društveno-ekonomske stabilnosti. Provincije u dubini osmanske teritorije bile su glavni izvor resursa za ratne operacije na krajištima. Sandžaci poput Zvorničkog i Sremskog, za koje mislimo da su bili geografski najbliži našem autoru, osiguravali su svaku vrstu resursa za osmanska krajišta u Srednjoj Europi, a najbitniji resurs bili su ljudi.³³ Tako je recimo Zvornički sandžak osigu-

³¹ Müniri-yi Belgradī, *Niṣābū'l-intisāb ve ādābū'l-iktisāb*, Istanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., R-T6803.

³² M. Cavid Baysun, "Lepanto", *İslām Ansiklopedisi*, vol. 7, 32–45; İdris Bostan, "İnebahtı Deniz Savaşı", *TDVİA*, vol. 22, 287–289.

³³ O važnosti ova dva sandžaka za osmansko krajište u Mađarskoj vidi: Pal Fodor, "The Way of a Seljuq Institution to Hungary the: cerehor", u: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 1984, vol. XXXVIII, br. 3, 367–399; Klára Hegyi, *The Ottoman military organization in Hungary: fortresses, fortress garrisons and finances*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2018; Nihad Dostović, "Palanka u Tuzlanskom sidžilu 1644-1646. godine", u: *Historijska misao*, Tuzla: Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli, 2024, br. 10, 47–64.

ravao dobar dio sezonskih radnika i plaće za neka utvrđenja na području osmanske Mađarske. Dobar dio tih resursa potrebnih za osmanska krajišta išao je i s područja Sremskog sandžaka.³⁴ Stanje na krajištima u osmanskoj Mađarskoj, a i u susjednim sandžacima, spominje i Belgradi u nekim od svojih djela.³⁵

Gradovi poput Sremske Mitrovice³⁶ i Beograda³⁷ izrastali su u važne provincijske centre tokom 16. i 17. vijeka na osmanskom Balkanu. Budući da je Beograd bio na raskršću puteva, čini se kako su gotovo sve osmanske vojskovođe sa svojim svitama odsjedale u tom gradu. I jedan od najvažnijih događaja za Osmanlije u 16. vijeku odigrao se u Beogradu – naime, tu je objavljeno da je sultan Sulejman II Zakonodavac preminuo, a njegov sin Selim proglašen je za sultana.³⁸ Budući da je bio istaknuti centar na raskršću drumskih i riječnih puteva, u Beogradu se nalazila i vrlo važna kolonija dubrovačkih trgovaca.³⁹ U tom su gradu ponekad odsjedali i osmanski vazali, poput transilvanijskih prinčeva,⁴⁰ dok su kroz njega, kao i kroz Sremsku Mitrovicu, prolazili mnogi putopisci i izaslanici stranih vlada.⁴¹

³⁴ P. Fodor, “The Way of a Seljuq Institution to Hungary the: cerehor”, 367–399. Iako je Beograd bio *de facto* sjedište Smederevskog sandžaka, koji je također služio kao izvor ljudi i ostalih resursa za osmanska krajišta, Belgradi, u svojim djelima, ipak ne spominje toliko mjesta iz Smederevskog sandžaka, osim naravno Beograda, koliko spominje područje Srema.

³⁵ Belgradi, *Silsile*, f. 88a–88b, f. 99a–101a; Bitići, *Müniri-i Belgradi*, 166–167, 180–182.

³⁶ Branislav Đurđev, “Šeher Mitrovica”, u: *Sremska Mitrovica*, ur. Radomir Prica, Sremska Mitrovica: Skupština opštine, Muzej Srema, 1969, 73–90.

³⁷ Hazim Šabanović, “Grad kao vojno-upravno i privredno središte u XVI i XVII veku”, u: *Istorija Beograda*, Beograd: Prosveta, 1974, 323–381.

³⁸ Feridun Emecen, “Süleyman 1/2”, *TDVİA*, vol. 38, 62–74, posebno na str. 71.

³⁹ Radovan Samardžić, “Dubrovčani u Beogradu u XVI i XVII veku”, u: *Istorija Beograda*, Beograd: Prosveta, 1974, 425–462.

⁴⁰ Bartol Kašić, *Putovanja južnoslavenskim zemljama*, Privlaka: Kulturno informativni centar Privlačica, 1987, 57–58.

⁴¹ Petar Matković, “Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567”, u: *Starine JAZU*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1890, god. XXII, 68–194; Isti, “Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka: 10. Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567 godine”, u: *Rad JAZU*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1890, god. XXIX, knj. 100, 65–168.

Okolina Beograda i Sremske Mitrovice također je napredovala. Kroz neke popisne deftere primjetno je stalno naseljavanje kako muslimanskog tako i nemuslimanskog stanovništva iz visinskih, planinskih područja u nizine Srema, Slavonije i dalje prema Mađarskoj. Dok je stanovništvo u urbanim sredinama pretežno bilo muslimansko, seosko stanovništvo okoline Beograda i Sremske Mitrovice bilo je u apsolutnoj većini nemuslimansko.⁴²

Također je značajna i uloga vakufa, koji su predstavljali vrlo važan segment u osmanskome društveno-ekonomskom poretku. Bez njih gotovo da nije bio moguć razvoj i održavanje jedne gradske sredine u Osmanskoj državi, a ni sela. Vakufi su funkcionisali na razne načine. Neki su imali prostrane zemljišne posjede, neki su imali nekretnine, a neki su služili kao jedna vrsta banaka, tj. radili su sa gotovinskim novcem, koji je davan na zajam. Gotovinski vakufi bili su među najraširenijom vrstom vakufa, bez njih neke provincije u dubini osmanske teritorije teško da bi mogle opstati, odnosno napredovati.⁴³ Među najznačajnije vakufe u regiji spadali su vakufi Mehmed-paše Jahjapašića u Beogradu. Čini se da je za ovaj vakuf Belgradi bio, osim po službenoj dužnosti, i sentimentalno vezan te je jednom prilikom kada je u Beogradu odsjeo Damad Ibrahim-paša⁴⁴ tražio da se isti vakuf obnovi. No, kada je došao do pašinog divana, neki od dvorskih muderisa rekao je: “Ti ovdje nisi [zvanično] upisan” (... *seniün bunda ne kayduñ vardur* ...). Belgradi je odgovorio da je došao radi obnove vakufa preminulog Mehmed-paše i čuvanja uspomene na istog, jer služenje takvom gaziji

⁴² Bruce W. McGowan, *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983; Nebojša Šuletić, *Sremski sandžak u XVI veku*, (doktorska disertacije – neobjavljena), Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2013.

⁴³ Adem Handžić, “O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa)”, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1975, br. XXV, 133–169; Nihad Dostović, “O gotovinskim vakufskim kreditima u tuzlanskom sidžilu 1644–1646”, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 2014, br. 63, god. 2013, 221–232; Nihad Dostović, “Waqfs of Tuzla / Memlehatayn in the Zvornik (İzbornik) Sanjak According to the Tuzla Sicill from 1644–1646: An Overview”, u: *Vakıflar Dergisi*, Ankara: *Vakıflar Genel Müdürlüğü* Yayınları, 2023, br. 60, 73–88.

⁴⁴ Zapravo nama poznat kao Ibrahim-paša Novošehirlija.

je uzrok [Božije] milosti (... *islāhı vakf için geldüğüm ... Mehmed Pāşā merhūmuñ ... zıkr idecek ... ol gāziye hıżmet sebeb-i rahmetdür ...*).⁴⁵

U vezi s temom o kojoj pišemo bitno je napomenuti da kraj 16. i početak 17. vijeka označava kraj procesa masovnog prihvatanja islama, kojeg čini se i nije bilo u velikoj mjeri u okolini Beograda i Sremske Mitrovice, onako kao što je to bilo na području srednjovjekovne bosanske države. Adem Handžić kroz studije osmanskih deftera nalazi da sve do Velikog rata (1593–1596) mnogi obraćenici na islam nisu skrivali nemuslimanska imena svojih očeva i djedova. Mnogi su živjeli u miješanim, muslimanskim i nemuslimanskim domaćinstvima. Tako se dolazi do zaključka da je utvrđivanje islamske prakse i vjerovanja, odnosno utvrđivanje islamskog pravovjerja među običnim narodom uzelo maha tek od Velikog rata.⁴⁶ Takvo stanje koje Handžić opisuje svakako da je bilo jedan od vrlo bitnih faktora za pisanje djela *Sübülü'l-hudā*. Veliku ulogu u širenju islama, a i kasnije u utvrđivanju islamske ortodoksije, među širokim narodnim masama igrali su derviški redovi.⁴⁷ Gotovo da nema učenjaka, muderisa, kadije i dr. iz osmanskog perioda a da nije pripadao nekom derviškom redu.

Ono što je na osobit način obilježilo drugu polovinu 16. vijeka u tadašnjem muslimanskom svijetu, a posebno kod Osmanlija, jesu mesijanska (mehdijska) i milenaristička iščekivanja. Naime, bilo je rašireno uvjerenje da će se krajem prvog milenija po hidžri – koji je padao u zadnju dekadu 16. vijeka – pojaviti “očekivani vođa” ili “preporoditelj”, Mehdi,⁴⁸ koji će dovesti do preporoda i nadmoći muslimana nad svima ostalima. To se, naravno, nije desilo.⁴⁹ Ali, novonastala klima pogodovala je širenju raznih

⁴⁵ Belgrādī, *Silsile*, f. 120a; Bitići, *Müniri-i Belgrādī*, 206.

⁴⁶ Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo: Svjetlost, 1975, 142.

⁴⁷ John Curry, *The transformation of Muslim mystical thought in the Ottoman Empire: the rise of the Halveti order, 1350-1650*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.

⁴⁸ O Mehdiu vidjeti: Wilferd Madelung, “al-Mahdī”, Brill Encyclopaedia of Islam II (dalje *EI²*), vol. 5, 1230–1238.

⁴⁹ Cornell Fleischer, “The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleymân”, u: *Soliman le magnifique et son temps*, ed. Gilles Veinstein, Paris: Documentation française, 1992, 159–177; Kathryn Babayan, *Mystics, monarchs, and messiahs: cultural landscapes of early modern Iran*, Cambridge – Massachusetts – London: Harvard University Press, 2002.

neortodoksnih, heterodoksnih, učenja među muslimanima, a neki pokreti smatrani su subverzivnim i prosafavidskim.⁵⁰ Inače, safavidski Iran tog vremena smatran je za smrtnog neprijatelja osmanske države, te su bili u stalnom sukobu. Osmanska država je smatrala da razne heterodoksne grupe širom Anadolije i Balkana imaju podršku Safavida te da im je cilj podrivati osmanski društveno-politički poredak.⁵¹ Uzročno-posljedično, predstavnici Osmanskog Carstva bili su u stalnom strahu da će to dovesti do pobuna širih razmjera te do njihovog svrgnuća i propasti države. Kroz ovu prizmu treba sagledavati i odnos osmanskih vlasti i ulemanskog staleža. Od uleme se svakako očekivalo da svojim djelovanjem doprinese borbi protiv ideja i pokreta koji bi mogli ugroziti vladajuću dinastiju Osmanlija, a moguće i cijelu Osmansku državu. Derin Terzioğlu smatra da je Osmanska država provela jedan čitav višeslojni projekat *sunitizacije* s ciljem borbe protiv širenja heterodoksnih sufijskih redova i prosafavidskih subverzivnih grupa koje su se krile pod plaštom vjere.⁵² Očito da je pisanje djela na narodnom turskom jeziku, kao što je *Sübülü'l-hudā*, bio je jedan od načina borbe protiv raznih heterodoksnih učenja.

⁵⁰ O nekim heterodoksnim antinomijskim sufijama, njihovu učenju i njihovoj politici u kontekstu Osmanskog carstva vidjeti: Abdülbâkî Gölpinarlı, *Melâmilik ve melâmiler*, İstanbul: Gri Yayın, 1992; Nedim Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo: Svjetlost, 1971, posebno na str. 519–687; Halil İnalcık, "Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba Vilâyetnâmesi", u: *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: essays in economy and society*, Bloomington: Indiana University Press, 1993, 19–36; Ahmet T. Karamustafa, *God's unruly friends: dervish groups in the Islamic later middle period, 1200–1550*, Salt Lake City: University of Utah Press, 1994.

⁵¹ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyasi münasebetleri*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1962; Faruk Sümer, *Safavi Devleti'nin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin rolü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976; Rula Jurdi Abisaab, *Converting Persia: religion and power in the Safavid Empire*, London – New York: I.B. Tauris, 2004; N. Dostović, "Beogradski muftija Munîri Belgrâdi i hamzevije", 166–167.

⁵² D. Terzioğlu, "Where 'İlm-i Hâl Meets Catechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in the Ottoman Empire in the Age of Confessionalization", 85–86.

Analiza djela *Sübülü'l-hudā*

Naprijed smo već istaknuli da se ovaj rad zasniva na analizi dva prepisa djela *Staze upute*: rukopisa R-826/1 pohranjenog u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu i rukopisa K-0897 koji je dio Muallim Cevdet kolekcije u Biblioteci Atatürk u Istanbulu (*Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Koleksiyonu*). Naime, utvrdili smo da se među desetinama rukopisa ovog djela dva navedena primjerka poklapaju u velikoj mjeri. Oba na početku imaju *fihrist*, odnosno sadržaj.⁵³ Sadržaj traktata podijeljen je na tri knjige (*kitāb*), a svaka je knjiga podijeljena na poglavlja (*faşıl*). U primjerku koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci sadržaj je numerisan po folijama, dok Muallim Cevdet primjerak sadrži popis istih poglavlja, ali su poglavlja numerisana rednim brojem, a ne brojevima stranica, odnosno folija. Naslovi poglavlja u sadržaju (*fihrist*) u obje verzije rukopisa nadvučeni su crvenom crtom. Također, u oba su primjerka naslovi knjiga i poglavlja unutar teksta napisani crvenim mastilom. Crvenom crticom iznad teksta u oba primjerka označeni su i nazivi djela i imena osoba na koje se autor referiše. Isto tako, kratkom crvenom crticom iznad teksta u oba primjerka označeno je ako se nešto uzastopno nabraja, kao i neki specifičan termin ili tema. Razlika između dva primjerka je u tome što je u R-826/1 početak nove rečenice uvijek označen kratkom crtom iznad početne riječi, dok to u K-0897 nije slučaj. Interesantno je da u oba primjerka nalazimo označavanje kraja rečenice kod finitnog glagola crvenom tačkom, što se poklapa sa savremenim pravopisnim i interpunkcijskim pravilima modernog turskog jezika. U primjerku iz Gazi Husrev-begove biblioteke, dove/molitve na arapskom jeziku posebno su označene na početku sa tri tačke, a rečenica koja ih slijedi, na turskom jeziku, označena je crvenom crticom iznad prve riječi. U K-0897 dove/molitve na arapskom jeziku tokom čitavog su teksta označene crvenom crtom iznad. U R-826/1 autorske ili prepisivačke napomene o nekoj temi ili poglavlju (*maṭlab*) na marginama stranica, koje u rukopisima služe kao orijentiri ili kako bi se ispravio tekst, napisane su crvenim mastilom.

⁵³ GHB, R-826/1, f. 2a; Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Koleksiyonu (Dalje: MCK) K-0897 f. 1a.

Jasno je da su u R-826/1 ove napomene napisane s ciljem lakše orijentacije pri čitanju.⁵⁴ U K-0897 nema napomena na marginama, na nekim folijama postoje prepisi stihova, hadisa ili nekih dova.⁵⁵ Tekst na marginama ovog primjerka u većini slučajeva ne može se dovesti u vezu sa sadržajem samog traktata. Redosljed poglavlja u oba se rukopisa poklapa; prvo poglavlje nosi naziv “Knjiga o poznavanju vjerovanja” (*Kitāb-ı ma’rifetü'l-îmān*), a završno “Razna pitanja” (*Mesâ'il-i müteferrika*). Oba rukopisa na uvodnoj stranici sadrže jedan kratak upis koji kaže: “Ovom djelu dat je naziv *Staze upute*. I neka je savjet onima koji budu pisali ovu knjigu da je na početku svakog pitanja stavljena crvena oznaka. Neka tako prepisuju da se pitanja ne bi pomiješala. A onaj koji bude htio naći neko pitanje neka pogleda u ova poglavlja. Ako je pitanje koje traži u skladu s nekim poglavljem, neka ga tamo potraži. Kada pronade ono što traži, istina će se otkriti, ako Bog da. Završeno, potpuno.” (*Bu kitāba Sübülü'l-hudā deyü adı virildi. Ve bu kitābı yazanlara vaşiyyet olsun ki her meş'ele başına sürh'le betekönmuşdur. Anı böylece yazalar tā ki meş'ele birbirine karuşmıya. Ve meş'ele bulmak isteyen bu faşillara nazar ide. Murādı olan meş'ele kanğı faşıla münasib ise, anda taleb ide, murādı bulundukda keşf olur, inş'âellāhu te'ālā. Temmet, temām.*)⁵⁶. Dakle, sasvim je jasno da su oba rukopisa ili prepis iz jednog drugog, starijeg rukopisa, ili je K-0897 prepis iz R-826/1, za što postoji mala vjerovatnoća. Uporednim čitanjem dolazimo do toga da u R-826/1 nedostaju četiri poglavlja koja se nalaze u K-0897. Vrlo je moguće da je to zbog kasnijih preslagivanja rukopisa. Iako je Kasim Dobrača u *Katalogu rukopisa* naveo da R-826/1 ima 59 folija, utvrdili smo da rukopis ima 45 folija, a svaka folija, osim početnog i završnog lista, ima po dvije stranice.⁵⁷

Poređenjem ova dva primjerka s ostalim prepisima ovog traktata utvr-

⁵⁴ GHB, R-826/1, f. 3a, 6a, 8b, 10a, 12b, 14a, 15a, 16b, 17a, 21b, 22b, 23a, 26a, 27b, 28b, 30b, 31a, 31b, 32b, 33a, 35a, 38a, 39a.

⁵⁵ MCK K-0897 f. 1a, 1b, 2b, 3b, 4b, 5a, 48b.

⁵⁶ Iako su interpukcijski znakovi u pravopis osmanskog turskog jezika uvedeni tek sredinom 19. vijeka, oznake crvenim mastilom u Muallim Cevdet primjerku gotovo u potpunosti odgovaraju interpukcijskim znakovima u savremenom turskom jeziku, vidjeti: MCK K-0897.

⁵⁷ *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, 654–655.

dili smo da postoje neke razlike u sadržaju nekih primjeraka. Naime, neke verzije ovog traktata na određenim mjestima imaju manji dodatak o propisima naknadnog obavljanja pojedinih vjerskih obaveza i ostavljanju materijalnih sredstava nasljednicima da za njih naknadno obave propušteno, kao što su post i hadž, ili im nedostaju neki dijelovi. Takav je slučaj s rukopisom u zbirci Mahmud Efendi, u biblioteci Süleymaniye u Istanbulu, čiji je prepis dovršen 1629. godine.⁵⁸ Slično je i s primjerkom rukopisa koji se čuva u Vatikanu, za koji nismo sigurni kada je prepisan.⁵⁹ Međutim, smatramo da su sve verzije traktata ispravne. Naime, Belğrādī je bio klasični učenjak iz svijeta islama, gdje je postojao jasan put prenošenja znanja, pisanja i prepisivanja knjiga. Pojedinci su često putovali da bi kod nekoga učili neko djelo ili disciplinu, ili da bi prepisali neku knjigu. Mnogi su nastojali da direktno prepisu neko djelo od autora. U mnogim bi slučajevima sam autor prepisivaču diktirao djelo, a prepisivač bi ga poslije pročitao autoru kako bi se utvrdilo ima li propusta.⁶⁰ Druga opcija je da su postojale dvije različite skice (*müsvedde*)⁶¹ sa kojih su prepisivači prepisivali ova djela.

Sam početak ovog rukopisa vrlo je interesantan. Naime, u osmanskim djelima autori bi obično u uvodnoj riječi (*sebeb-i te'lif*), na kitnjastom arapskom, nakon spominjanja Boga (bismille) napisali i dužu zahvalu Bogu, poslali blagoslove na poslanika Muhammeda, članove njegove porodice, ashabe i sve ostale ljude. Međutim u ovom djelu uvodna zahvala Bogu je na narodnom turskom jeziku, i nije pisana kitnjastim, već običnim proznim stilom.⁶² Tu Belğrādī, suprotno uobičajenoj praksi, navodi i razloge pisanja traktata:

⁵⁸ İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmûd Efendi, R- 1032.

⁵⁹ https://digi.vatlib.it/view/MSS_Borg.turc.5, signatura rukopisa je Borg. turc. 5 (pristupljeno: 23. 10. 2025).

⁶⁰ Johannes Pedersen, *The Arabic book*, Princeton: Princeton University, 1984, posebno na 20–36.

⁶¹ “müsvedde” A 1. rough copy, draft, *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük, New Redhouse Turkish-English Dictionary*, ur. Andreas Tietze i dr., İstanbul: Redhouse Yayınevi, 1968, 836a.

⁶² “*Hamd şol Allâh içündür ki tevhid ü ‘ibâdât nûriyle gönüllerümüzü münevver kıldı. Ve hazîne-i ‘irfân eyledi. Ve şalavât şol muşfar-ı mevcûdât Muḥammed Muştafâ şallâllâhu ‘aleyhi ve’s-sellem üzerine olsun ki bizi zulûmât-ı küfrden ve cehilden kurtarub ta’lim-i dîn eyledi ve anuñ şol âli ve aşhâbı üzerine olsun ki aña Haḫḫ yolında mu’âvenet idüb cânlarını ve mâllarını fedâ eylediler. Ve ba’dehu...*”, GHB 826/1, f. 2b; MCK K-0897, f. 1b.

“Kada su se neki od moje braće derviša i prijatelja uporno obraćali ovom siromahu, govorili bi ‘Daj, sastavi nam jednu korisnu i sažetu knjigu koja obuhvata najvažnije šerijatske propise.’ A ja, siromah, uvidjeh da zaista imaju prijeku potrebu za tim, jer nisu u stanju tumačiti [znanje] iz arapskih knjiga, a slabi su u pamćenju opširnih turskih djela.” (*Ba‘zı ihvānum ve aḥbābum vaktā kim bu ḥaḳīre ikdām idüb bize aḥkām-ı şer‘iyyenüñ mühimmiyatını cā[mī‘] bir kitab müfid ve muhtaşşar cem‘ idüb virüñ didilerse fakīr daḥī gördüm-ki bunalruñ temām ihtiyācları vardur zīrā ‘arebī kitāblar istiḥācına kādir degillerdür ve mufaşşal-ı türki kitāblar ḥıfzında ‘acizlerdur...*).⁶³

Iako su autori uvijek navodili neke druge razloge za pisanje knjige, Belgrādi ipak priznaje da ljudi oko njega nisu upućeni u srž šerijatskih propisa i da je njihovo razumijevanje istih nedostatno i manjkavo. Razlozi zašto je tako bilo su razni. Kao što smo već istakli, proces prihvatanja i širenja islama na Balkanu potkraj 16. i početkom 17. st. bio je pri kraju. Zbog Velikog rata 1593–1606. mnogi muslimani osjećali su da trebaju prikrivati imena svojih nemuslimanskih predaka, te naučiti više o vjeri od pukog površnog praktikovanja. Diljem Carstva su djelovale subverzivne heterodoksne grupe koje su smatrane prosafavidskim. Mnogi muslimani u Belgrādijevom okruženju bili su janičari, neki trgovci, te vjerovatno nisu imali priliku shvatiti srž islama, o kojem su učili na njima stranom jeziku.

Belgrādi je traktat podijelio u dva dijela, tj. knjige (*kitāb*). Prvi dio je o poznavanju vjerovanja (*Kitāb-ı ma‘rifetü’l-īmān*). Autor počinje sljedećim pojašnjenjem: “Prije svega, umno i tjelesno zrelim osobama stroga dužnost su iman (vjerovanje) i islam.”⁶⁴ (*Evvelā ‘āḳil ve bâliḡ olan kimesneye farz olan īmān ve islāmdur*).⁶⁵ Vjerovanje (iman) dijeli na dva dijela: sažeto (*īmān icmali*) i detaljno (*īmān tafşili*). Sažeti iman (vjerovanje) je vjerovati srcem i potvrđivati jezikom da je istina sve ono što je poslanik Muhammed prenio [od Boga]. Osoba koja se smatra vjernikom u sve ovo treba da vjeruje bez sumnje. A ona osoba koja ne bude imala makar ovoliko vjere ili

⁶³ GHB 826/1, f. 2b; MCK K-0897, f. 1b.

⁶⁴ Ovdje autor misli na cjelokupnu praksu primjene islama u svakodnevnom životu.

⁶⁵ GHB R-826/1 f. 3a; MCK K-0897 f. 2a,

bude sumnjala u to nije musliman/ka.⁶⁶ U detaljnom vjerovanju autor navodi svih šest stubova islamske vjere (imanskih šartova). Spominjući svaki stub daje i kratka pojašnjenja putem kojih nastoji da običnim vjernicima prenese šire znanje o vjeri i njenim propisima. Tako treći stub vjerovanja – vjerovanje u Božije knjige, pojašnjava kroz prizmu hanefijsko-maturidijske dogmatike (*aķīde*) gdje piše: “Postoje Božije knjige koje su spuštene s neba. To je direktno Božiji govor. Poslane su vjerovjesnicima da se njihovi narodi (sljedbenici) po njima vladaju. Tih je knjiga stotinu i četiri. Sve ove knjige nisu stvorene,⁶⁷ jer Allah nije stvoren, ni govor Njegov ne može biti stvoren. Onaj ko kaže da su stvoreni je nevjernik. Najveća [knjiga] među njima⁶⁸ je Kur’an (...) Ali neka se [niko] ne izruguje sa ovim knjigama, jer to je sve Božiji govor, a onaj ko se izruguje [sa govorom Božijim] odmah postaje nevjernik.” (*Allāhuñ gökden inmiş kitābları vardur, Allāhuñ gendü sözidür, peygamberlerine göndermişdür, ümmetleri ol kitāblar ile ‘amel etsünler deyü yüz dört päre kitābdür. Bu cümle kitāblar yaradılmış degüldür, zîrā Allāh yaradılmış degüldür, sözi de yaradılmış olmaz. Yaradılmış diyen kâfir olur, cümlesinüñ ülüsi Qur’andur ... Emmā bu kitābları ħorlamıyasun, zîrā cümlesi Allāh sözidür. Ħorlicaķ kiři hemān kâfir olur*).⁶⁹ Ono što je ovdje interesantno jeste da autor na vrlo jezgrovit način, u kratkim rečenicama, običnim vjernicima na narodnom turskom jeziku, osim pojašnjavanja jednog od stubova vjerovanja, pojašnjava i viševjekovni spor iz islamske dogmatike koji je gotovo doveo do jedne vrste inkvizicije u prvim vijekovima islama (*miĥna*), te se i kasnije nastavio. Iz njega je nastalo jedno od najznačajnijih učenja islama – *mu‘tezilijsko*.⁷⁰ Naime, tokom dinastije Abbasija nastao je

⁶⁶ *İmān icmālī aña dırler ki göñül ile inanasun ve diliñle ikrār idesün ki peygamberümüz Muĥammed ‘aleyhi’s-selām Allāh te’āla tarafından bize ne ĥaber virdiyse gerçekdür disün. Ve bu i’tikāda gönliñ dolundurasun bir kimesnede bu kadar i’tikād bulunmasa yāĥūd şübhelense müslümān olmaz.* GHB R-826/1 f. 3a; MCD K-0897 f. 2a.

⁶⁷ Tj. u opipljivom, materijalnom obliku.

⁶⁸ Tj. knjigama.

⁶⁹ GHB R-826/1 f. 3b; MCD K-0897 f. 2b.

⁷⁰ Za članak sa popisom novije literature na više jezika gdje se govori o mu‘tezilijama i njihovom značaju vidjeti: İlyas Çelebi, “Mu‘tezile”, *TDVİA*, vol. 31, 391–401.

žustar spor u raspravama s pristalicama *mu'tezilijskog* učenja o tome da li je Kur'an stvoren ili ne. *Mu'tezilije* su kategorično tvrdile da je Kur'an stvoren, a Abasijski halifa Me'mun (v. 813-833), držeći njihovu stranu, naredio je da se žestoko kazni svako ko bude tvrdio da Kur'an nije stvoren.⁷¹ Rasprava među ulemom nastavljena je kroz vijekove. U konačnici, vjerovanje da Kur'an nije stvoren postalo je dio, kod Osmanlija zvanične, hanefijsko-maturidijske dogmatike (*aḳida*), tj. hanefijskog mezheba.⁷² S obzirom na to da su širom Osmanskog Carstva nicali različiti vjerski pokreti, poput hamzevija,⁷³ bedredinija,⁷⁴ abdala i drugih,⁷⁵ sasvim je razumljivo da je jedan autor smatrao potrebnim da narodnim masama argumentirano objasni, u šta i kako da vjeruju. Dakle, autor je htio da traktat bude ne samo poučavanje pukom vjerovanju već da vjernici imaju protuargument za one koji se ne drže pravog islamskog vjerovanja. Također je značajno da autor poučava one koji vjeruju da se ne izruguju s ostalim knjigama koje se smatraju Božijim. Priznavanje drugih religija i njihovih učenja kao božanskih iz perspektive islama nije problematično, kao ni poučavanje vjernika tome, bilo u njihovoj sredini pripadnika drugih religija ili ne. Međutim, svakako smatramo da je Belgradi kao jedan racionalan učenjak našao za shodno da ovo navede i zbog toga što su u njegovoj sredini značajan broj stanovništva činili pripadnici drugih religija, a ne samo islama.

Kao što poučava ko je vjernik, Belgradi također poučava ko i kako postaje nevjernikom i čega se sve vjernici trebaju kloniti. Vjernici naime treba da se klone nepromišljenih riječi koje ih izvode iz vjere, a neke od tih

⁷¹ Za osnovne informacije o *mihni* vidjeti: Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *TDVİA*, vol. 30, 26–28 sa svom citiranom literaturom.

⁷² Wilferd Madelung, "The Spread of Maturidism and the Turks," u: *Religious Schools and Sects in Medieval Islam*, London: Variorum Reprints, 1985, 109–168; Mustafa Cerić, *Roots of Synthetic Theology in Islam: A Study of the Theology of Abu Mansur Al-Maturidi (d. 333 / 944)*, Kuala Lumpur: International Institute of Islamic Thought and Civilization (ISTAC), 1995.

⁷³ N. Dostović, "Beogradski muftija Muniri Belgradi i hamzevije", 157–175.

⁷⁴ O ovom pokretu: N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, 610–687; Abdülbaki Gölpınarlı, *Sınavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul: Eti Yayınları, 1966.

⁷⁵ O abdalima i sličnim pokretima vidi: Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler: 15.–17. yüzyıllar*, 3. baskı, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998.

su: šale na račun vjere, pripisivanje Allahu atributa koji Mu ne pripadaju, izrugivanje s vjerskim propisima, unižavanje uleme, izvještavanje o nevidljivom svijetu i vjerovanje u to, itd. Dalje, govoreći o nevjerovanju (kufr), autor podsjeća čitatelje da ova kratka zbirka (*muhtaşar*) nije o riječima nevjerstva.⁷⁶ Također, i u dijelu traktata gdje pojašnjava ko sve može biti imam govori o nevjerstvu te tu na didaktičan način poučava vjernike objašnjavajući da je nevjernik onaj ko Bogu pripiše ljudske attribute. Tako autor narodnim jezikom pojašnjava antropomorfizam i ponavlja ranije spomenutu raspravu o spuštanju Kur'ana.⁷⁷

Iako je Belgradi u ovom traktatu obradio zapravo samo osnovne propise namaza, tj. obavezne dnevne molitve, kroz objašnjavanje svakog propisa nastoji vjernike poučiti širem značenju. Za svaki propis se poziva na neki traktat, neko djelo iz islamskog prava. Ta djela, traktati iz islamskog prava, u ta doba uglavnom su bili poznati i dostupni samo znalcima arapskog jezika. U poglavlju o čistoći, koja je preduslov za obavljanje svih molitvi, navodi da vjerovanje treba osvijetliti iskrenim djelima, te tu daje jedan širi okvir o praktikovanju vjerskih obreda. Jer, kako piše, vjera je poput lampe koja sija, a ulje za njeno svjetlo jesu dobra i iskrena djela. Uslov za primanje dobrih djela je čistoća, koja je vanjska i unutrašnja.⁷⁸ Autor ide u sve detalje vezane za čistoću. Tako recimo u propisima kako uzeti gusul (kompletno pranje tijela) pojašnjava kako će postupiti muška osoba koja nije obrezana.⁷⁹ Za svaku tvrdnju, svaki propis, daje izvor iz nekog od islamskih pravnih (*fikhskih*) djela.

Belgradi i u propisima o čistoći za obavljanje namaza (molitvi) ide do u najsitnije detalje. Ali, kao što smo već naprijed istakli, on na vrlo jednostavan i didaktičan način u tekstu često navodi i dosta drugih informacija koje su tada vjerovatno bile teško dostupne običnim vjernicima.⁸⁰ Na kraju

⁷⁶ GHB, R-826/1, f. 4b-5b; MCD K-0897 f. 3b-4b.

⁷⁷ MCK K-0897 f. 23a-23b, ovaj dio nedostaje u GHB R-826/1.

⁷⁸ GHB, R-826/1, f. 6a-6b; MCK K-0897 f. 4b-5a.

⁷⁹ GHB, R-826/1, f.9b; MCK K-0897 f. 8a.

⁸⁰ O intelektualnim strujanjima, napretku različitih naučnih disciplina i didaktičkim tekstovima za "obične" vjernike u islamskom svijetu 17. vijeka vidjeti: Khaled El-Rouayheb, *Islamic Intellectual*

knjige o čistoći (*Kitābu't-ṭahāre*) napisao je i poglavlje o unutrašnjoj čistoći (*Faṣīl fī ṭahāreti'l-bāṭin*), gdje pojašnjava da, pored čistoće vanjštine, vjernici trebaju imati i unutrašnju čistoću, odnosno biti čistog srca i duše, bez oholosti, samokritični, stalno činiti dobra djela itd. Za nabrojano kaže da su to “riječi velikih šejhova i da ne treba da ih neko poriče misleći da su to moje⁸¹ riječi” (...*bu sözler meşâyih-i 'azîm sözleridür, benüm şanub inkâr etmiyesun...*).⁸² Vjernici treba često da se kaju, da osjećaju pokajanje, traže oprost od Boga i za najsitnije grijehe.⁸³ Ovdje se jasno vidi da autor cilja na to da im obavljanje vjerskih dužnosti ne treba biti puka formalnost.

U poglavlju o džuma-namazu autor opširno objašnjava neke propise. Tako navodi da džuma može da se klanja u granicama grada, ali ne i na selu. Hatib, osoba koja petkom govori hutbu / propovijed s minbera, treba da je postavljena od strane vladara. Bez pravovaljane dozvole, odnosno isprave koja dozvoljava nekome da govori hutbu petkom s minbera, džuma-namaz nije obavljen po propisima. Hijerarhija osoba koje su ovlaštene nekome dati pravo da predvodi džuma-namaz je sljedeća: vladar, namjesnici, kadije i zamjenici kadija. Samo u iznimnim slučajevima, kada nema vladara ili kadija, džemat može sam da odredi imama da održi hutbu petkom i predvodi džuma namaz.⁸⁴ Na neki se način ovdje oslikava sprega vlasti i uleme, odnosno rad uleme na legitimizaciji vlasti sultana,⁸⁵ mada je u

History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb, New York: Cambridge University Press, 2015.

⁸¹ Tj. Belgradijeve.

⁸² GHB, R-826/1, f.18b-19a; MCK K-0897 f. 16b-17a.

⁸³ GHB, R-826/1, f.43a-43b; MCK K-0897 f. 47a-47b.

⁸⁴ GHB, R-826/1, f.30b-32a; MCK K-0897 f. 37a-39a.

⁸⁵ O novijoj studiji političke misli kod Osmanlija vidjeti: Hüseyin Yılmaz, *Caliphate redefined: the mystical turn in Ottoman political thought*, Princeton: Princeton University Press, 2018. Od vremena sultana Selima I (1512-1520) osmanski sultani su nosili i titulu halife, vrhovnog vjerskog poglavara kod muslimana. Osmanski halifat je ukinut 1924. godine i od tada je mjesto halife upražnjeno. Vidjeti: Hugh Kennedy, *Caliphate: The History of an Idea*, New York: Basic Books, 2016; Amer Maslo, “Izvištavanje muslimanske političke štampe u Bosni i Hercegovini o odlasku i protjerivanju članova osmanske dinastije iz Osmanskog Carstva i Republike Turske (1922-1924)”, u: *Nova istraživanja jugoslavenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2025, 63-86.

nekim drugim djelima Belgrādi bio vrlo kritičan prema vladaru, odnosno osmanskoj vladajućoj dinastiji. Smatrao je, naime, da je poredak narušen zbog onih koji su uz vladare bili zarad lične koristi, te da je vladar, pogodujući takvima, izdao Božiji emanet koji mu je povjeren.⁸⁶ Ovdje treba imati na umu da su se Osmanlije vodile drevnom filozofijom koja kaže – da bi vladareva vladavina bila duga i sretna, trebaju i njegovi podanici biti sretni i zadovoljni.⁸⁷

Od samog početka pa do kraja Belgrādi se u *Stazama upute* pozivao na razna autoritativna djela (*mu 'teber kitāblar, mu 'teberāt, kütüb-i mü 'teber*) sunijskog islama, s napomenom da su mu za sve osnovni izvor *Kur'an* i hadis. Na početku gdje je pojašnjavao osnove islamskog vjerovanja, odnosno u raspravi o tome šta je "opširno vjerovanje" (*īmān tafsili*), pisao je: "Idući odozgo dovde, riječi koje smo naveli su ono što je Poslanik [Muhamed] saopštio, i Kur'an je donio takvu vijest. Božiji Poslanik je prenio vijest iz Kur'ana." (*Yuḡarudan buraya gelince didüğümüz sözler Resülün didügi haberleridür, ve Ḳurān daḡı böyle haber virmişdür. Ḳurāndan Resülüllāh haber virmişdür ...*)⁸⁸. Poslije ovoga se referiše na razna autoritativna djela iz islamske pravne teorije, ukupno na 65 različitih djela koja su nastala od prvih vijekova islama sve do 16. vijeka. Među tim djelima navedeni su *Tefsir-i Kāḡi*,⁸⁹ *Ṣadrüṣ-ṣeri'a*,⁹⁰ *Durrer*,⁹¹ i dr. Prilikom gotovo svakog referisanja navodio je "tako je u tom i tom djelu" (*kezā fī...*). Često se direktno pozivao na poznate i priznate autoritete islamske pravne teorije, bez spominjanja njihovih djela. Neki od tih autoriteta su Imam Ebu Hanife,⁹² njegovi

⁸⁶ Belgrādi, *Silsile*, f. 49b, f. 50b–51a; Bitiçi, *Müniri-i Belgrādi*, 116, 117–118.

⁸⁷ Halil İnalçık, "Suleyman the Lawgiver and Ottoman Law", u: *Archivum Ottomanicum*, Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 1969, vol. I, 105–138.

⁸⁸ GHB, R-826/1, f.4a; MCD K-0897 f. 3a–3b.

⁸⁹ GHB, R-826/1, f.4b; MCD K-0897 f. 3b. Vjerovatno da se radi o poznatom tefsiru koji je napisao Beyzavi: Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *TDVİA*, vol. 6, 100–103.

⁹⁰ GHB, R-826/1, f.7a, 9a, 10a, 10b, 12a, 13a, 13b, 26a, 27n, 29a, 34b; MCD K-0897 f.8b, 10b, 11b, 13b, 14a, 27b, 30b, 25a; Şükrü Özen, "Ṣadrüṣṣeri'a", *TDVİA*, vol. 35, 427–431.

⁹¹ GHB, R-826/1, f.5b, 6a, 7a, 10b, 18b, 19b, 20b, 23a, 24a, 24b, 25a, 28a, 32a, 32b, 33a, 41a; MCD K-0897 f. 6a, 6b, 7b, 11a, 19a, 21a, 24b, 25a, 29a, 33a, 42b.

⁹² Joseph Schacht, "Abū Ḥanīfa al-Nu'mān", *EP*, vol. I, 123–124; Mustafa Uzunpostalci, Yusuf Şevki

učenici Ebu Jusuf⁹³ i Muhamed eš-Šejbanija,⁹⁴ koji su poznati i kao “dva imama” (*imāmeyn*),⁹⁵ Ibn Melek,⁹⁶ i dr.

Da li je djelo *Sübülü'l-hudā (Staze upute)* risala ili ilmihal?

Risala u osnovi znači poslanica, pismo, monografija, pisani uradak. S vremenom je u klasičnom muslimanskom svijetu dobila oblik traktata, knjige, ili opširne monografije koja se sastoji od postavljanja nekog zadatka ili problema, rasprave i zaključnog dijela.⁹⁷ Kod Osmanlija je risala sinonim za knjigu, djelo ili priručnik s jasno razrađenom tematikom. U početku su postojale risale kao priručnici za dvorske kancelarije, a kasnije je taj izraz postao sinonim za knjigu, odnosno traktat. Tako su i traktati iz geometrije i matematike smatrani risalama.⁹⁸

S druge strane, ilmihal kao žanr specifičan je za Osmanlije i zastupljen je masovnije od druge sredine 17. vijeka iako se javlja već u 16. vijeku.⁹⁹ U osnovi znači “znanje stanja”, ili “znanje o stanju”. Kada uporedimo *Sübülü'l-hudā* sa drugim ilmihalima koji su nastali otprilike u istom vremenskom razdoblju vidimo veliku razliku. Za razliku od većine ilmihala *Sübülü'l-hudā* počinje pojašnjavanjem osnova vjere, a gotovo u svim ilmihalima iz tog vremena uvodno poglavlje je o čistoći. Neki ilmihali su u formi pitanja i odgovora, a neki su u stihovima gdje ima dosta poetskih formi iz staroturskog kao što je *-uben*, što je moglo da bude i teško razumljivo široj či-

Yavuz, Ali Bardakoğlu, “Ebû Hanîfe”, *TDVİA*, vol. 10, 131–145.

⁹³ Salim Ögüt, “Ebû Yûsuf”, *TDVİA*, vol. 10, 260–265.

⁹⁴ Eric Chaumont, “al-Şhaybânî”, *EP*, vol. 9, 392–394.

⁹⁵ Salim Ögüt, “İmameyn”, *TDVİA*, vol. 22, 207.

⁹⁶ Historičar, pravnik i lingvista s kraja 14. i početka 15. vijeka, autor znamenitog riječnika *Firîşteoğlu lûgati*, vidi: Ömer Faruk Akün, “Firishte-Oghlu”, *EP*, vol. 2, 923–924.

⁹⁷ Aalbert Arazi, Haggai Ben Shammai, “Risâla”, *EP*, vol. 8, 532–539.

⁹⁸ Gönül Alpay Tekin, “Risâla; 3. In Ottoman Turkish”, *EP*, vol. 8, 544.

⁹⁹ H.K. Arpaguş, “Bir Telif Tûrû Olarak İlmihal, Tarihi Geçmişi ve Fonksyonu”, 25–56; D. Terzioğlu, “Where ‘İlm-i Hâl Meets Catechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in the Ottoman Empire in the Age of Confessionalization”, 79–114.

talačkoj publici.¹⁰⁰ Stoga smatramo da je *Sübülü'l-hudā* risala, tj. knjiga, ili što bi savremene apologete islama rekle “skraćena zbirka fikhskih propisa”.

Zaključak

Kada pišemo o načinu života ljudi u 16. i 17. vijeku, bez obzira na to radilo se o Osmanskom carstvu ili nekoj drugoj državi tog vremena, moramo imati na umu da je vjera, odnosno svakodnevno praktikovanje vjere, bila njihova temeljna stvarnost. Njihovi životi, njihove odluke, odnosi, pa čak i način razmišljanja, bili su duboko prožeti vjerskim propisima.

Djelo *Sübülü'l-hudā* autora Belgradija nudi nam dragocjen uvid u tu zbilju. Kroz autorovo lično svjedočenje u uvodnom dijelu rukopisa jasno se vidi da su ljudi tog vremena, iako vjernici, bili često neuki u poznavanju dubljih slojeva vjerskih obreda i dogmatike. S druge strane, vidimo i entuzijazam, želju samog autora da običnim vjernicima približi ono što je do tada bilo dostupno samo široko obrazovanim učenjacima. Belgradi piše jednostavnim jezikom, koristi narodni turski, izbjegava uglađeni stil osmanskog-turskog jezika, kao i arapske i perzijske složenice te se jasno obraća onima koji žele da razumiju, a ne samo da formalno praktikuju vjeru.

Autorov pristup nije samo didaktički, već i društveno angažovan. U vremenu kada su se širile heterodoksne grupe, kada su mnogi muslimani bili suočeni s izazovima razumijevanja vlastite vjere, Belgradi piše traktat koji je istovremeno vodič, podsjetnik i štit. On ne samo da poučava šta je vjervanje već i upozorava na ono što ga može narušiti. Njegova rasprava o stvorenosti *Kur'ana*, o antropomorfizmu, o ulozi imama i hatiba, pokazuje da je bio svjestan teoloških i društvenih strujanja svog vremena.

Posebno je značajno to što autor ne zanemaruje duhovnu dimenziju vjere, odnosno ne predstavlja vjeru kao puki formalizam. Poglavlje o unutrašnjoj čistoći pokazuje da je vjera za njega više od rituala; ona je stanje srca, duše i uma. Vjernik mora biti čist ne samo spolja već i iznutra. Takav

¹⁰⁰ Za usporedbu vidjeti selektivnu bibliografiju ilmihala koju daje Arpaguş: H.K. Arpaguş, “Bir Telif Tüürü Olarak İlmihal, Tarihi Geçmişi ve Fonksyonu”, 45–53.

pristup svjedoči o autorovoj dubokoj duhovnoj osjetljivosti i njegovoj želji da vjera bude življena, a ne samo formalno obavljena.

U konačnici, *Sübülü'l-hudā* nije samo traktat o propisima, već i svjedočanstvo o jednom vremenu, njegovim izazovima, potrebama i vrijednostima. Ovo je i svjedočanstvo da učenjaci (ulema) nisu bili pasivni promatrači svijeta oko sebe, već aktivni učesnici svakodnevnog života. Belgradi je svojim djelom ostavio ne samo teološki tekst već i kulturno-historijski dokument koji zaslužuje daljnje proučavanje. Kroz analizu ovog djela, otvaraju se vrata razumijevanja ne samo vjerske prakse već i društvenih tokova, obrazovnih potreba i duhovnih stremljenja muslimana na Balkanu u 17. vijeku i kasnije.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Österreichische Nationalbibliothek, Vienna,

- Anonymous, *The Treatise on the Rakṣ and Semā* Mixt. 956, f. 108a–113a.

Atatürk Kitaplığı, Istanbul,

- Muallim Cevdet Koleksiyonu R-K-0897.

Süleymaniye Kütüphanesi, Istanbul,

- Hacı Mahmûd Efendi, R-1032.
- Münîrî-yi Belgrâdî, *Mektûb*, Şehid Ali Paşa, R-2819/4.
- Münîrî-yi Belgrâdî, *Silsiletü'l-muḳarrebîn ve Menâḳibü'l-mutteḳîn*, Şehîd Alî Paşa, R-2819/3.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Istanbul,

- Münîrî-yi Belgrâdî, *Nişābu'l-intisāb ve ādābu'l-iktisāb*, R-T6803.

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya,

- Münirî-i Belğrâdî, *Risâle fî reddi's-semâ*, R-198, f. 147a–162b; f. 173b–188a.
- Münirî-i Belğrâdî, *Risâle kavlu'r-rizâ fî't-tenbih 'ale'l-fuşûş ve's-semâ*, R-198, f. 199b–214a.
- Münirî-yi Belğrâdî, *Resâ'il*, Esad Efendi, R-00198, f. 220-2.

Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo,

- R-826/1.

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb,

- Orijentalna zbirka – R-267.

Knjige

Abisaab, Rula Jurdi, *Converting Persia: religion and power in the Safavid Empire*, London – New York: I.B. Tauris, 2004.

‘Aṭā’î, Nev‘izâde ‘Aṭaullâh, *Ḥadâ’ikü'l-ḥakâ’ik fî tekmiletiş-şakâ’ik : Zeyl-i şakâ’iku’l-‘Aṭā’î*, İstanbul: Maṭba‘a-i ‘âmiri, 1268 [1852].

Atçıl, Abdurrahman, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2017.

Babayan, Kathryn, *Mystics, monarchs, and messiahs: cultural landscapes of early modern Iran*, Cambridge – Massachusetts – London: Harvard University Press, 2002.

Baltacı, Câhid, *XV-XVI. asırlar Osmanlı medreseleri: teşkilât, tarih*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.

Cerić, Mustafa, *Roots of Synthetic Theology in Islam: A Study of the Theology of Abu Mansur Al-Maturidi (d. 333 / 944)*, Kuala Lumpur: International Institute of Islamic Thought and Civilization (ISTAC), 1995.

Curry, John, *The transformation of Muslim mystical thought in the Ottoman Empire: the rise of the Halveti order, 1350-1650*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.

- Efendi, 'Abdülkâdir, *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi tarihi: (Metin ve Tahlîl)*, vol. I, haz. doç. dr. Ziya Yilmazer, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.
- El-Rouayheb, Khaled, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb*, New York: Cambridge University Press, 2015.
- Filipović, Nedim, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo: Svjetlost, 1971.
- Gölpınarlı, Abdülbâkî, *Sınavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul: Eti Yayınları, 1966.
- Gölpınarlı, Abdülbâkî, *Melâmilik ve melâmiler*, İstanbul: Gri Yayın, 1992.
- Handžić, Adem, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo: Svjetlost, 1975.
- Hegyî, Klára, *The Ottoman military organization in Hungary: fortresses, fortress garrisons and finances*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2018.
- İpşirli, Mehmet, *Osmanlı ilmiyesi*, İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa / Gazi Husrev-begova biblioteka*, sv. drugi, obr. Kasim Dobrača, London: Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe; Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u BiH – Gazi Husrev-begova biblioteka, 2002.
- Karamustafa, Ahmet T., *God's unruly friends: dervish groups in the Islamic later middle period, 1200-1550*, Salt Lake City: University of Utah Press, 1994.
- Kašić, Bartol, *Putovanja južnoslavenskim zemljama*, Privlaka: Kulturno informativni centar Privlačica, 1987.
- Kennedy, Hugh, *Caliphate: The History of an Idea*, New York: Basic Books, 2016.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran siyasi münasebetleri*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1962.
- McGowan, Bruce W., *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler: 15.–17. yüzyıllar*, 3. baskı, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998.
- Pedersen, Johannes, *The Arabic book*, Princeton: Princeton University, 1984.
- Redhouse *Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*, *New Redhouse Turkish-English Dictionary*, ur. Andreas Tietze, Alkım U. Bahadır, Namize Antel, Janos Eckmann, Sofi Huri, Fahir İz, Mecdud Mansuroğlu, İstanbul: Redhouse Yayınevi, 1968.
- Repp, Richard Cooper, *The Müfti of Istanbul: a study in the development of the Ottoman learned hierarchy*, London: Ithaca Press, 1986.
- Sümer, Faruk, *Safavî Devleti'nin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin rolü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976.
- Šabanović, Hazim, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo: Svjetlost, 1973.
- Yılmaz, Hüseyin, *Caliphate redefined: the mystical turn in Ottoman political thought*, Princeton: Princeton University Press, 2018.

Članci

- Ahmed, Shahab – Nenad Filipović, “The Sultan’s Syllabus: A Curriculum for the Ottoman Imperial medreses Prescribed in a fermân of Qânûnî I Süleymân, Dated 973 (1565)”, u: *Studia Islamica*, Paris: Maisonneuve & Larose, 2004, vol. 98–99, 182–218.
- Arpağuş, Hatice Kelpetin, “Bir Telif Türü Olarak İlmihal, Tarihi Geçmişi ve Fonksyonu”, u: *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınevi, 2002, vol. XXII, br.1, 25–56.
- Baltacı, Câhid, “Medrese ve Elemanları”, u: *Diyanet Dergisi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1977, vol. XVI, br. 3, 133–141.
- Dostović, Nihad, “O gotovinskim vakufskim kreditima u tuzlanskom sidžilu 1644-1646”, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 2014, br. 63, god. 2013, 221–232.

- Dostović, Nihad, "Beogradski muftija Munīrī Belgrādī i hamzevije", u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2020, br. 27(41), 157–175.
- Dostović, Nihad, "Waqfs of Tuzla / Memlehatayn in the Zvornik (İzvornik) Sanjak According to the Tuzla Sicill from 1644-1646: An Overview", u: *Vakıflar Dergisi*, Ankara: *Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları*, 2023, br. 60, 73–88.
- Dostović, Nihad, "Palanka u Tuzlanskom sidžilu 1644–1646. godine", u: *Historijska misao*, Tuzla: Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli, br. 10, 47–64.
- Đurđev, Branislav, "Šeher Mitrovica", u: *Sremska Mitrovica*, ur. Radomir Prica, Sremska Mitrovica: Skupština opštine – Muzej Srema, 1969, 73–90.
- Fleischer, Cornell, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleymân", u: *Soliman le magnifique et son temps*, ed. Gilles Veinstein, Paris: Documentation française, 1992, 159–177.
- Fodor, Pal, "The Way of a Seljuq Institution to Hungary the: cerehor", u: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 1984, vol. XXXVIII, br. 3, 367–399.
- Handžić, Adem, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa)", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1975, br. XXV, 133–169.
- İnalcık, Halil, "Suleyman the Lawgiver and Ottoman Law", u: *Archivum Ottomanicum*, Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 1969, I, 105–138.
- İnalcık, Halil, "Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba Vi-lâyetnâmesi", u: *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: essays in economy and society*, Bloomington: Indiana University Press, 1993, 19–36.
- Kleje, Natalie, "Muniri Belgradi, život i delo jednog od najuticajnijih beogradskih intelektualaca s početka 17. veka", u: *Godišnjak Grada Beograda*, Beograd: Muzej grada Beograda, 2007, br. 54, 109–124.

- Madelung, Wilferd, "The Spread of Maturidism and the Turks" u: *Religious Schools and Sects in Medieval Islam*, London: Variorum Reprints, 1985, 109–168.
- Maslo, Amer, "Izvještavanje muslimanske političke štampe u Bosni i Hercegovini o odlasku i protjerivanju članova osmanske dinastije iz Osmanskog Carstva i Republike Turske (1922–1924)", u: *Nova istraživanja jugoslavenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2025, 63–86.
- Matković, Petar, "Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567", u: *Starine JAZU*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1890, god. XXII, 68–194.
- Matković, Petar, "Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka: 10. Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567 godine", u: *Rad JAZU*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1890, god. XXIX, knj. 100, 65–168.
- Özkul Ali Efdal – Slobodan Ilić, "Ibn Arabi, Malami-Bayrami Dervish Order and the 17th Century Ottoman Balkans", u: *Journal of History Culture and Art Research*, Karabük: Karabük Üniversitesi, 2017, vol. 6, no. 6, 328–335.
- Samardžić, Radovan, "Dubrovčani u Beogradu u XVI i XVII veku", u: *Istorija Beograda*, Beograd: Prosveta, 1974, 425–462.
- Šabanović, Hazim, "Urbani razvitak Beograda od 1521. do 1688", u: *Godišnjak Grada Beograda*, Beograd: Muzej grada Beograda, 1970, br. 17, 5–40.
- Šabanović, Hazim, "Grad kao vojno-upravno i privredno središte u XVI i XVII veku", u: *Istorija Beograda*, Beograd: Prosveta, 1974, 323–381.
- Terzioğlu, Derin, "Sunna-minded sufi preachers in service of the Ottoman state: the naṣīḥatnâme of Hasan addressed to Murad IV", u: *Archivum Ottomanicum*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010, vol. 27, 241–312.

Terzioğlu, Derin, “Where ‘İlm-i Hâl Meets Catechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in the Ottoman Empire in the Age of Confessionalization”, u: *Past and Present*, Oxford: Oxford University Press – *The Past and Present Society*, 2013, vol. 220, 79–114.

Enciklopedijski tekstovi i internetski izvori

Akün, Ömer Faruk, “Firishte-Oghlu”, *Brill Encyclopaedia of Islam* II, vol. 2, 923–924.

Arazi, Aalbert – Haggai Ben Shammai, “Risāla”, *Brill Encyclopaedia of Islam* II, vol. 8, 532–539.

Baysun, M. Cavid, “Lepanto”, *İslâm Ansiklopedisi*, vol. 7, 32–45.

Birişik, Abdulhamit, “Müfessir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 31, 496–499.

Bostan, İdris, “İnebahtı Deniz Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 22, 287–289.

Chaumont, Eric, “al-Shaybānī”, *Brill Encyclopaedia of Islam* II, vol. 9, 392–394.

Çelebi, İlyas, “Mu‘tezile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 31, 391–401.

Durmuş, İsmail “Transkripsiyon”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 41, 306–308.

Emecen, Feridun, “Süleyman 1/2”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 38, 62–74.

İpşirli, Mehmet, “İlmiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 22, 141–145.

İpşirli, Mehmet, “Kalemiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 24, 248–249.

İpşirli, Mehmet, “Ehl-i örf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 10, 519–320.

Madelung, Wilferd “al-Mahdī”, *Brill Encyclopaedia of Islam* II, vol. 5, 1230–1238.

- Öğüt, Salim, "Ebû Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 10, 260–265.
- Öğüt, Salim, "İmameyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 22, 207.
- Öz, Mehmet, "Reâyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 34, 490–493.
- Özen, Şükrü, "Sadrüşşerîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 35, 427–431.
- Schacht, Joseph, "Abû Ḥanîfa al-Nu'mân", *Brill Encyclopaedia of Islam II*, vol. I, 123–124.
- Tekin, Gönül Alpay, "Risâla; 3. In Ottoman Turkish", *Brill Encyclopaedia of Islam II*, vol. 8, 544.
- Uzunpostalcı, Mustafa – Yusuf Şevki Yavuz – Ali Bardakoğlu, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 10, 131–145.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Beyzâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 6, 100–103.
- Yücesoy, Hayrettin, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 30, 26–28.
- https://digi.vatlib.it/view/MSS_Borg.turc.5 (pristupljeno: 23. 10. 2025)

Doktorske disertacije i magistarske radnje

- Bitiçi, Taxhidin, *Müniri-i Belgrâdî ve Silsiletü'l-mukarrebîn Adlı Eseri*, T.C. (magistarski rad – neobjavljen), Istanbul: Marmara Üniversitesi, 2001.
- Šuletić, Nebojša, *Sremski sandžak u XVI veku*, (doktorska disertacija – neobjavljena), Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2013.
- Terzioğlu, Derin, *Sufi and Dissident in the Ottoman Empire: Niyâzî-i Mişrî (1618–1694)*, (doktorska disertacija – neobjavljena), Boston: Harvard University, 1999.

THE TREATISE *SÜBÜLÜ'L-HUDĀ* (PATHS OF GUIDENCE) AS A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF RELIGIOUS KNOWLEDGE AND INSTRUCTION

Summary

This study delves into the treatise *Sübülü'l-hudā* (*Paths of Guidance*) authored by Münirî-i Belğrâdî, a distinguished Ottoman scholar, mufti, and educator active during the late 16th and early 17th centuries. The basis of this paper are two preserved manuscript copies: R-826/1 from the Gazi Husrev-beg Library in Sarajevo and K-0897 from the Muallim Cevdet Collection at the Atatürk Library in Istanbul. Through a comparative analysis their structure, content, and stylistic features are examined. Despite a century separating their production, both manuscripts display remarkable consistency in layout and substance, underscoring the enduring relevance of the work. Written in vernacular Turkish with minimal use of Arabic and Persian expressions, *Sübülü'l-hudā* was designed to be accessible to laypeople unfamiliar with scholarly Ottoman Turkish. Belğrâdî's pedagogical approach combines simplicity with theological depth, addressing foundational Islamic beliefs and practices such as the createdness of the Qur'an, anthropomorphism, ritual purity, and prayer. He also stresses the importance of inner purity, i.e. purity of the soul. Belğrâdî encourages Muslim believers to be self-critical, to clear their minds of evil beliefs, to commit themselves to performing good deeds, and etc. His work is often classified within the genre of *ilmihal*, a popular religious manual akin to catechisms, though he himself refers to it as a *risāle* (treatise), intended for those unable to interpret knowledge from Arabic texts or to memorise detailed books in Turkish. Indeed, the treatise reflects Belğrâdî's keen awareness of the socio-religious challenges of his time, including widespread illiteracy,

the rise of heterodox movements, and rise of some pro-Safavid groups. He cites over 65 authoritative Islamic sources yet consistently anchors his arguments in the Qur'an and Hadith. His goal was not only to educate but also to reinforce and strengthen Sunni orthodoxy across the Ottoman Empire, particularly in regions such as the Ottoman Balkans, where Islamic practice was still consolidating and process of conversion to Islam yet was in final phase. Biographical insights reveal Belgrādī was a well-connected intellectual, possibly educated in major centres like Istanbul, Damascus or Cairo. He held prestigious positions, serving as a *muderis* in one of the highest-paid madrasas in the Balkans, and engaged in theological debates with prominent Sufi figures. His opposition to certain Sufi rituals, such as dance (*rağs ve semâ*), highlights his commitment to doctrinal purity. The paper situates *Sübülü'l-hudâ* within the broader historical context of the Ottoman Empire's efforts to standardise religious instruction and counter Safavid-influenced heterodoxy. The treatise emerges as both a theological guide and a cultural artefact, showing the spiritual needs, societal dynamics, and intellectual currents of its era. It stands as a testament to the role of scholars in shaping religious consciousness and preserving Islamic orthodoxy during a period marked by transformation, uncertainty, and the search for communal identity.